

Մ. ՊԵՇԻԿԹԱՇԼԵԱՆ *)

Պէշիկթաշլեան, որ իր ամբողջ կեանքը հարուստ ընտանիքներու շրջանակի մը մէջ անցուցած է, մէկ տող չէ ձգած որ այդ ճոռոմ շողմանքներուն ու է նշոյլը կրէ. այն միակ անձերը զոր զրուատած է իր բանաստեղծութեանց մէջ, մտաւորականներ են,—Ալիշան, Բագրատունի, Երուանդ Հիւրմիւզ, Գէորգ Հիւրմիւզ. այն միակ անձը զոր ուզած է քերթուածով մը միխթարել իր հօրը մահուան առթիւ, Գրիգոր Օտեանն է, իր մտաւոր ամենասիրական եղբայրը,—և ինչ լայն ու ազնիւ զգացումներու հոսում մըն է այդ բանաստեղծութիւնը. այն միակ անձերը որոնց մասը ողբացած է, Գաբրիէլ Էրանեանի պէս ազգային կարևոր գործիչներ են, կամ Ազնիւ Լուսֆեանի պէս աղքատ երիտասարդներ՝ աղիտաւոր պարագաներու մէջ մեռած ու խեղճ ցաւազին ընտանիք մը իրենց հետ ձգող և կամ Յակոբ Չամչեանի ու Պետրոս Ոսկեանի պէս սիրուած դասընկերներ. ու որքան երախտագէտ ենք իրեն որ այդ քանի մը մահերն ողբացած ըլլայ. հայերէն լեզուով չունինք եղբերբոցներ որ աւելի քընքուշ ըլլան քան այդ արծաթէ արցունքներով աստղացանուած տաղերը:

Իբր ուսուցիչ՝ շատ մեծ է եղած Պէշիկթաշլեանի կատարած դերը: Բոլոր մտաւորականներուն մէջ, ուսուցիչները ամենէն քիչ յարգուած—և իրօք ալ ընդհանրապէս իրենց նկարագրի տկարութեամբ ամենէն քիչ յարգելի—տիպարներն էին մինչև այդ օրը: Պէշիկթաշլեան ակնածանքով, հիացումով պաշարուած ուսուցիչը եղաւ. նախ, ամենքը գիտէին ու կը գնահատէին անոր լուրջ հմտութիւնը հայերէն ու ֆրանսերէն լեզուներուն զոր կ'ուսուցանէր. յետոյ, ու մանաւանդ, գիտէին թէ մեքենայական դասաւանդութիւն մը չէր անոր ուսուցչութիւնը, այլ բարոյական խորին հաղորդակցութիւն մը աշակերտին հետ, որուն կ'ուսուցանէր՝ հայերէն ու ֆրանսերէն լեզու-

ներէն դատ՝ այդ լեզուներուն փառքը կազմող գրական հրաշակերտները հասկնալու, սիրելու, իւրացնելու արուեստը. ամէն ծնողը գիտէր որ Պէշիկթաշլեանի դասերուն հետեւէ յետոյ, իր զաւակը անոր հոգիէն ու մտքէն ցոլք մը ընդունած պիտի ըլլար, բարոյապէս գեղեցկացած, մտաւորապէս բարձրացած պիտի ըլլար: Պէշիկթաշլեանը մտերմապէս ճանչցած անձ մը ինծի կը հաւաստէր թէ անոր աշակերտած ըլլալը՝ մեծ ընտանիքի աղջկան մը համար գրեթէ տեսակ մը բարոյական դրամոսթիտ կը կազմէր,—մանրամասնութիւն մը այնքան սիրուն, որքան յատկանշական, որովհետեւ շատ շօշափելի կերպով ցոյց կու տայ թէ որքան մեծ յարգ կ'ընծայուէր Պէշիկթաշլեանի դաստիարակչական կարողութեանը և թէ՛ միանգամայն՝ որքան աղնիւ տարբեր մտած էին Պէշիկթաշլեանի շուրջը խմբուած հայ ընկերութեան մէջ: Պէշիկթաշլեան ուսուցիչ եղած է՝ վերև յիշուած ընտանիքներէն գրեթէ բոլորին մէջ, ինչպէս և Օրթաքէօյի Հայ-Հռոմէականաց «Մ. Լուսաւորչեան» վարժարանին մէջ: Իր բոլոր աշակերտները իրմէ ուսած են սիրել իրենց ազգը, սիրել գրականութիւնն ու գեղարուեստը, սիրել համերաշխութիւնը, միութիւնը, վայելուչ ու շնորհալի բարքերը: Անոնցմէ ոմանք, անձնական որոշ տաղանդով օժտուած, մեծապէս օգտուած են իրենց վարպետէն ու իրենք ալ եղած են յետոյ մտաւորական կարևոր գործիչներ,— ինչպէս տիկին Տիւսար, առաջին Հայունիին որ գրական շարժման մասնակցեցաւ ու Փորթուգալ Միքայէլ փաշան, որ հայ բանասիրութիւնը ճոխացուց Եղիշէի պատմութեան նուիրած իր խորաթափանց և ազատամիտ ուսումնասիրութեամբ:

Անգամ մը որ Պէշիկթաշլեան ընտանիքէ մը կը հրաւիրուէր իբր ուսուցիչ, այլևս այդ տան ամենասիրելի բարեկամը կը դառնար: Յաճախ կը խնդրէին իրմէ սեղանակից ըլլալ իրենց հետ, ներկայ գտնուիլ իրենց բարեկամական հաւաքումներուն, որոնց զարդն ու փայլը կը կազմէր ան՝ իր հրահանգիչ, որքան հրապուրիչ խօսակցութեամբ, քերթուածներու արտասանութեամբ, հանրօգուտ ծրագիրներու թելադրութեամբ: Իր խորհուրդներուն և իր աջակցութեանը կը դիմէին բոլոր կարևոր սարազաններուն մէջ, ամէն անգամ որ ազգային գործ մը կար հիմնուելու, երեկոյթ կամ հանդէս մը կազմակերպուելու, ընկերութիւն մը հաստատուելու: Իր ազդեցութեամբն է գլխաւորապէս՝ որ խօսակցութեանց մէջ մաքուր հայերէնի գործածութիւնը սկսած է տիրապետել. մինչև այն ատեն՝ Հայ-կաթոլիկները թրքերէն կը խօսէին իրենց միջև, բացի Միխիթարեանց աշակերտներէն, որոնք շատ մաքուր հայերէն կը խօսէին, բայց

որոնք քիչ կը գործածէին այդ լեզուն և, յաճախ՝ ինչպէս մարդ օտար լեզու մը կը խօսի, իրենց մտերմական կամ հանրային հաւաքմանց մէջ նորէն միշտ թրքերէն կը խօսէին՝ ամբողջութեան հասկցուելու համար. իսկ Հայ-Լուսաւորչականները, թէպէտ հայերէն կը խօսէին, ընդհանրապէս, բայց հայերէն մը, որուն երեք քառորդը թրքերէն բառերով էր կազմուած: Պէշիկ-թաշեան հարկադրեց իրեն ծանօթ բոլոր լուսաւորչական թէկաթողիկ ընտանիքները անխառն հայերէն խօսելու. անոնք որ չէին գիտեր, սորվեցան իր շնորհիւ. անոնք որ գիտէին, ինքզինքնին վարժեցուցին իրենց հայերէնին մէջ թրքերէն չըխառնելու: Օրիորդ Վահանեան, որ յետոյ տիկին Տիւսար անունով հանրածանօթ դէմք մը պիտի ըլլար մեր գրականութեան մէջ, բաւ մը հայերէն չէր գիտէր, երբ Պէշիկթաշեան յարաբերութեան մտաւ Վահանեան ընտանիքին հետ. ոչ միայն հայերէն չէր գիտէր, այլ և ազգային զգացումէ զուրկ, զուտ եւրոպական դաստիակութիւն մը ստացած ու «եւրոպամոլ» դարձած, կ'արհամարհէր ու կը ծաղրէր Հայերն ու իրենց լեզուն. Պէշիկթաշեան գէնիկա կերպարանափոխեց, էնոր սորվեցուց ոչ միայն իր մայրենի լեզուն, այլ և յարգանքն ու սէրն իր ցեղին, և էնոր մէջ ատով իսկ արթնցուց մայրենի գրականութեան ծառայելու ցանկութիւնը: Տիկին Սրբուհի Երիցեանց, Պէշիկթաշեանի գործունէութեան նուիրուած շատ շահեկան յօդուածի մը մէջ զոր հրատարակած է Փորձը (Բ. տարի, Բ. կիսամեակ), սա տողերով կը նկարագրէ այդ «կերպարանափոխութիւնը»:

«Այն (Օրթաքէօյ) թաղի մէջ բնակում էր օրիորդ Սրբուհի Վահանեանը (որ այժմ արդէն ամուսնացած է): Այդ օրիորդը իր բարեկամուհեաց շատերի նման, եթէ հայատեաց չէր, գոնէ շատ օտարասէր էր: Նա գեղեցիկ խօսում էր ֆրանսերէն, յունարէն, իտալերէն և անգլիերէն, հիմաւրի դաշնամուր էր դառնում, և հայերէնի մասին խօսք եղած ժամանակ ուղղղղակամ, սեռտտակամ ասելով ծաղրում էր: Այս օրիորդը ծանօթանալով Պէշիկթաշեանի հետ, շատ հաւանում է նորա քնքուշ արտասանութիւնը հայոց լեզուի, և մօրը յայտնում իր ցանկութիւնը նրանից դասեր վեր առնելու: Տիկին Վահանեանը շատ է ուրախանում այս բանս լսելով, վասն զի նա ինքը արդէն քանի տարուց ի վեր նոյն թաղի օրիորդաց Հռիփսիմեան վարժարանի հոգաբարձու էր և աղքատասիրաց ընկերութեան ջերմագին գործող անդամ: Պարոն Պէշիկթաշեանը սկսում է նրան հայերէն լեզուն դիւրին ոճով սովորեցնել և անուղղակի կերպով, առանց ձանձրացնելու, մեր հին մատենագրաց հետ

ծանօթացնել: Օրիորդը հաճութեամբ լսում է իր նոր դասատուի ողբերուած բացատրութիւնները, և չորս տարուայ միջոցում նա այնպէս լաւ է սովորում հայերէն գրել, և հասկանալ, որ օրինակի համար, շատ լաւ է ըմբռնում հայր Արսէն Բազրատունու Հայկ անուամբ բանաստեղծութիւնը, որի համար գրաբար լեզուի մեծ հմտութիւն է հարկաւոր: Դեռ ևս Պէշիկթաշլեանի կենդանութեան ժամանակ օրիորդ Սըբուհի Վահանեանի գրչի տակից դուրս եկաւ մի փոքր բանաստեղծութիւն «Թառամեալ տերեւք» անունով, որ ձեռագիր Փարիզ ուղարկուեցաւ Պրիւդոմ հայագէտին, որպէս զի Ֆրանսերէն թարգմանէ իր ժողովածոներէ մէջ:

«Ահա այսպէս էր պարոն Պէշիկթաշլեանի բարի ներգործութիւնը իր ծանօթների վրայ:»

Պէշիկթաշլեան նպաստած է նաև եւրոպական բարեկրթութիւնը, վարժունքներու փափկութիւնը, վայելուէ ձևերը, շնորհալի նիստ ու կացը մեր հասարակութեան մէջ տարածելու, զգացմանց ինչպէս և շարժմունքներու կոպտութիւնը, վարժունքներու և ձևերու գոհակութիւնը անհանդուրժելի էին իրեն. բայց իր քնքուշ նկարագիրը,—ինչպէս և նոյնիսկ իր պաշտամունքը բարեկրթութեան,—իրան թոյլ չէր տար կարծրօրէն յայտնել իր դժգոհութիւնը այդօրինակ տգեղութեանց հանդէպ, որոնք, աւանդ, չէին պակսեր այդ հայկական «բարձր ընկերութեան» պատկանող անձերէն ոմանց մօտ ալ. անուղղակի սիրուն ձև մը գտած էր իր բողոքն ու քննադատութիւնը սպըրդեցնելու. «Կոռնակ» կը գոչէր խնդալով՝ այդպիսի պարագաներու մէջ. և այդ միակ անունին (որ իր համանուն ողբերգութեան այլանդակ հերոսին անունն է) արտասանումը բաւական էր, ինչպէս Պէշիկթաշլեանի ծանօթներէն մին պատմած է ինծի, որպէսզի տգեղութիւն մը կատարողը ուրիշ անգամ զայն չկրկնէր: «Կոռնակ»-ը սովորական բանաձև մը դարձած էր վերջ ի վերջոյ. ուրիշներն ալ՝ ի հարկին՝ կը գործածէին զայն:

Բացի հայկական թատրոնի հիմնարկութեան ու կաթուղի և լուսաւորչական Հայոց միութեան համար իր թափած ջանքերէն—որոնց մասին պիտի խօսիմ յատուկ գլուխներու մէջ, Պէշիկթաշլեան մասնակցած է իր օրով հիմնուած գրեթէ բոլոր ընկերութեանց ու աղգային ամեն տեսակ ձեռնարկներուն: Նրբեմն ինքն իսկ եղած է նախաձեռնարկներէն մին, և կամ ինքնաբերաբար գնացած է ու և է գործ մը կազմակերպել ուզող անձերուն իր անակցութիւնը տանելու. երբեմն ալ, հրաւէրը դրսէն կուգար, ու Պէշիկթաշլեան միշտ պատրաստ էր այդ-

պիտի հրաւէրներու յօժարակամ պատասխանելու Այսպէս հայկաթուրիկ հասարակութեան վարչութիւնը բարեկարգելու համար գումարուած ժողովներուն զինքը հրաւիրեցին. թէպէտ Պէշիկթաշլեան վարչական հարցերու մէջ մեծ ձեռնհասութիւն չունէր, սիրով ընդունեցաւ հրաւէրը և մասնակցեցաւ այդ ժողովներուն. զինքը հրաւիրողները կ'ուզէին զայն իրենց հետ ունենալ, գլխաւորապէս, որովհետեւ գիտէին թէ անոր ներկայութիւնը պիտի նպաստէր վարչական նոր կանոնադրութեան մէջ մտցուիլ առաջարկուած յառաջադիմական ոգով նոր օրէնքներուն ընդունելութեանը. այդ յոյսը իրականացաւ ալ արդարեւ. Պէշիկթաշլեան այդ ժողովներուն մէջ եղաւ ներշնչողը, ոգևորողը, խրախուսողը,—կրակը, առանց որուն ոչինչ կ'եփի: Ատկից զատ, Պէշիկթաշլեան՝ շարունակելով իր ազգային զգացման դարթուցիչի մշտական դերը, համողեց ժողովականները որ ժողովներուն մէջ փոխանակ թրքերէն խօսելու, ինչպէս կ'ընէին մինչև այն ատեն, հայերէն խօսին:

Պէշիկթաշլեան գործակցած է Համազգեաց Ընկերութեան, Բարեգործական Ընկերութեան և Մուրատ-Ռափայէլեան Ընկերութեան:

Համազգեաց Ընկերութիւնը հիմնուած է 1846-ին, նախաձեռնութեամբ Մուրատ-Ռափայէլեան վարժարանի նախկին աշակերտներուն—գլխաւորապէս Պէշիկթաշլեան, Ս. Հէքիմեան, —և առաջնորդութեամբ Հ. Պետրոս Մինասեանի: Ահա ինչպէս կը նկարագրէ Պոյնուէրեան իր «Հասունեան քաղաքականութիւն» տիտղոսով շատ շահեկան գրքին մէջ ¹⁾ Համազգեաց Ընկերութեան հիմնարկութիւնը:

«Բաղաքագէտ և ուսումնական ազգասէրներէն ոմանք, տեսնելով հիմիկուան եւրոպացւոց մտաց լուսաւորութիւնը, վաճառականութեան և արուեստից ծաղկիլը, հարստութիւնները և ասոր հակառակ ազգիս տգիտութիւնը և վերջին ծայր աղքատութիւնը, կ'ուզէին և կը փափաքէին ազգովին ասոր ճար և ճարակ և դարման մը մատուցանել մէկ կարգաւորեալ ընկերութեամբ մը, որպէս ղի ազգիս աղքատ և անտէր տղոցը ըստ բաւականին գիտութիւն, ուսմունք և արուեստ սորվեցնեն, որ ետքը կարող ըլլան դիւրաւ իրենց ապրուստը ճարելու:

«Այս ժամանակ Վենետիոյ Միսիթարեան Միաբանութեանէն, Մինասեան Հ. Պետրոս վարդապետը Պոլիս կուգայ, իր

¹⁾ Այս դիրքը, տպուած Թիֆլիս, 1838-ին իբր հեղինակ «Յ. Ասկերեան» անունը կը կրէ: Ըստ զորում է Հ. Պօղոս վ. Պոյնուէրեանէ, որ, գլխաւոր հակահասունեան գործիչներէն մին է եղած:

ձեռնասուն աշակերտները ազգին այս բաղձանքը իրեն կը յայտնեն և կ'աղաչեն որ շէնքով շնորհքով այս ընկերութեան համար մէկ կանոնագրութիւն մը գրէ:

«Յամին 1846-ին սկիզբները եօթնասուն ու վեց հոգի առաջին անգամ գումարելով՝ կարդացին շինուած կանոնագրութիւնը, և որովհետեւ այս ընկերութիւնը ընդհանուր ազգին համար էր, ասոր համար անունը դրին Համազգեաց Ընկերութիւն, որուն վախճանը այս հետեւեալ եօթը գլխարկութեան մէջ պարունակած էր, իրենց յայտարարութենէն քաղելով.

«Ա. Ամեն ընկեր մէկ սիրտ և մէկ հոգի ըլլալով միաբանութիւն ընել:

«Բ. Օգտակար գիրքեր յօրինելով, թարգմանելով և զանոնք տպագրելով ամենուն տարածել:

«Գ. Մանչ և աղջկանց բարոյական կրթութեանը համար՝ քաղաքներու և գեղերու մէջ դպրոցներ հաստատել:

«Դ. Ներկրագործութեան արհեստը ազգին մէջ ծաղկեցնել:

«Ե. Հայրենի հնութիւններն ու սովորութիւնները քննել և փնտռել:

«Զ. Հին ձեռագիրներ և դրամներ ժողովել:

«Է. Բնական սլատմութիւն, կենդանեաց, բուսականաց, ևայլն:

«Ը. Ներդասական վաճառականութեան օրէնքները ազգին մէջ տեղն ի տեղօք մտցնել:

«Թ. Մետաղագործութիւն:

«Այս ընկերութիւնը երեք տեսուչ ունէր, տասներկու խորհրդական, տասներկու խաղաղարար, չորս գանձապետ, երկու գրագիր, երեք քննիչ գրոց, որոնց երկուքը աշխարհական՝ տէրութեան դէմ եղածները քննելու, իսկ երրորդը՝ եկեղեցական քահանայ մը, որ ուղղափառ հաւատոյ դէմ գրուածները սրբազրելու: Կանոնագիրը մ'ալ՝ շինուած քառասուն ու մէկ կանոնով: Նւ քուէարկութեամբ որոշուած ամէն գործողութիւնները պիտի ըլլան նոյն ընկերութեան նպատակը, վախճանը և հոգին»:

«Համազգեաց Ընկերութիւն»-ը, հակառակ իր «գրոց քննիչներուն», զուտ ազգային-քաղաքական ներքին նպատակի մը իրականացման կը ձգտէր: Հիմնադիրները կ'ուզէին որ անոր անդամ ըլլային բոլոր Հայերը՝ առանց կրօնական խտրութեան. անոնց ցանկութիւնն էր միացնելով Հայեր ազգային զգացման մէջ, բարձրացնելով հայ ժողովրդին մտաւոր ու բարոյական մակարդակը, հայութիւնը պատրաստել քաղաքական վերակենդանացու մի մը: Իսրայէլ Օրիի օրով պարսկահայ Մելիքներու հայկական

ինքնավարութիւն մը հաստատելու ջանքն յետոյ—զոր քիչ ետքը կրկնեց և պահ մը յաջողցուց Դաւիթ-բէկ,—Պոլիս հաստատուած կաթոլիկ Հայերու (և մանաւանդ Մխիթարեանց աշակերտներու) մէջ է որ վերածնած է հայ ազգին քաղաքական կեանքը վերահաստատելու այդ նոյն ձգտումը. և այդ հասկանալի է. լուսաւորչական Հայերը ամենաստուար մեծամասնութեամբ եկրօնական ազգ—ի ձեռք ընդունած էին ոչ միայն իրր բիրտ ուժով հաստատուած իրողութիւն, այլ և իրենց հոգւոյն, մըտքին, նկարագրին մէջ տեղաւորուած էր այդ ըմբռնումը. այն աստիճան, որ «արտաքոյ Հայաստանեայց եկեղեցւոյ չիք հայութիւն» կը դաւանէին, և այդ սկզբունքով՝ կաթոլիկ և բողոքական Հայերը Հայ չէին նկատուիլ կաթոլիկ Հայերուն մէջ աւելի բազմաթիւ էին անոնք որ բաւական զարգացած ու եւրոպականացած էին՝ հասկանալու համար թէ ազգ և կրօնք տարբեր բաներ են, և որոնք ինքզինքնին բացարձակապէս Հայ կը նկատէին առանց Հայաստանեայց եկեղեցւոյն պատկանելու. բռնական էր որ ատոնք աւելի շուտ պէտքը զգային Հայ ազգը այդ «կրօնական հասարակութեան» տարտամ ու շփոթ դիրքէն հանելու և զայն քաղաքական որոշ մարմնոյ մը վերածելու. ատկից զատ, եւրոպական կրթութիւնը, որ իրենց մէջ աւելի տարածուած էր քան լուսաւորչական Հայոց մէջ, շատ աւելի խորապէս տողորած էր զիրենք այն համոզումով թէ աշխարհական, քաղաքական ինքնավար գոյութիւն մը անհրաժեշտ է ժողովրդի մը լիակատար զարգացմանը համար:

«Համազգեաց Ընկերութիւն»-ը խանդավառ ընդունելութիւն գտաւ. սկզբները իբր անդամ ունեցաւ Հայեր ամեն դաւանանքէ. հիմնեց լսարան մը ուր ծանօթ անձնաւորութիւններ բանասիրութիւններ կ'արտասանէին գլխաւորապէս ազգային զգացումն արթնցնող նիւթերու վրայ. Պէշիկթաշլեան ամենամեծ եռանդով գործակցեցաւ այդ Ընկերութեան բոլոր ձեռնարկներուն. անոր հաւաքումներուն մէջ է որ արտասանած է իր ճառերէն երկու կարեւորագոյնները. ատոնցմէ մէկուն մէջ (Սոսեցեալ ի կաճառս Ընկերութեան Համազգեաց) հետեւալ յուզիչ տողերով կը բանաձեռն նպատակը որուն կը ձգտէր այդ ընկերութիւնը:

«... Ո՛հ, ցանկալի է ինձի՛ հիմայ մտքիս աչքին առջևը բերել մեր բարեկիրթ ընկերութեան վախճանն ու արդիւնքները. որպիսի փոփոխութիւն. անառականց ու քաղաքականութեան արեւու ճառագայթներով ամենքը տաքցած, մտքերը լուսաւորուած, իմաստութեան տաճարներ ասդիս անդին կանգնած, որոնց ամենուն ճակտին վրայ կը տեսնամ Համազ-

գեաց Ընկերութեան շքեղ անունը. հոն գիտութեանց յատակ ու մաքուր շուրը իբր կենդանի աղբիւրէ մը կը բղխի անդադար, ուր որ բոլոր ծարաւի ժողովուրդը մը կը վազէ, ծարաւը անցնելու. հոս մէկը՝ պիտանի գրութեան մը զբաղած, հոն ուրիշ մը միտքը կը յոգնեցնէ նոր ու կարևոր գիտ մը հնարելու, վերջապէս ասին տեղ միաբանութիւնը, ազգասիրութիւնը և քաղաքականութիւնը տիրած Հայաստանի ոսկեղէն դարը նորոգուած, սրբոց Սահակայ՝ Մեսրոպայ ժամանակները հասած, հայրենիքը՝ հանգստացած՝ խաղաղ երջանկութեան պատուը կը վայելէ, Հայուն ազգը պատուաւոր ու մեծարոյ եղած ուրիշ բարեկիրթ ազգերուն առջև: Ահ, Հայրենիք, Հայրենիք իմ, վերցուր մէյ մը գլուխդ. տես կը ճանչնաս արդեօք քու հիմակուան վիճակդ՝ առաջինը յիշելով. տես քու առաքինի որդիքներդ որ հայրենասէր ջանքով կը փափագին երջանկութեան պսակը կապել գլխուդ, զարդարել զքեզ իմաստութեան զգեստներով, գեղեցկացնել ուսմունքներով ու զքեզ կրթուած ու ծաղկեալ ազգերուն կարգն անցընել:»

Բայց այդ գեղեցիկ ճիգերուն վերև կը ցցուէր՝ այդ միջոցին՝ Հասունի ազգակործան չարագործ տիրապետութիւնը. և ինչպէս աւելի մանրամասնօրէն ցոյց պիտի տամ կրօնական պայքարներու նուիրուած գլխուն մէջ, — այդ զարշիւ անձնաւորութիւնը յաջողեցաւ իր դաւաճան էնթրիկներով նախ կաշկանդել ու սահմանափակել ու վերջ ի վերջոյ կործանել Համազգեաց Ընկերութիւնը, որ այն ատեն՝ ստիպուեցաւ իր բոլոր դրամագլուխը յատկացնել Համազգեաց վարժարանին. այդ վարժարանը, թէպէտ հիմնուած էր ամեն դաւանանքէ հայ աշակերտներ ընդունելու նպատակով, միմիայն կաթոլիկ Հայերունցաւ իբր աշակերտ՝ Հասունի ճնշման հետևանքով, բայց հակառակ այդ սեղմումին ան դարձեալ սա մեծ օգուտն ունեցաւ որ հոն պատրաստուող շատ մը հայ-կաթոլիկ սերունդներու սորվեցուց հայերէն լեզուն, անոնց մէջ վառեց ազգային զգացումը, և տուաւ ազգին ստուար թիւ մը կաթոլիկ Հայերու որ Հայ էին կաթոլիկ ըլլալէ առաջ:

«Բարեգործական Ընկերութիւնը» հիմնուած է 1760-ին նախաձեռնութեամբ խումբ մը կաթոլիկ և լուսաւորչական գործիչներու (Մ. Պէշիկթաշեան. Տր. Պետան, Սերովքէ Ալիշան, Տր. Յովսէփ Շիշմանեան, Գրիգոր Աղաթօն, Գրիգոր Օտեան, Ար. Բարունակ պէյ, Լայն): Այս ընկերութեան նպատակին վրայ որոշ գաղափար. մը տալու համար կ'արտատպեմ այստեղ առաջին մասը ճառի մը զոր Տր. Շիշմանեան (Մերենց) արտասանած է այդ Ընկերութեան 1860-ի հոկտեմբեր 30-ի նստին և

որ տպուած է Յ. Սվաճեանի Մեղուն 1860-ի նոյեմբեր 30-ի թուին մէջ:

«Երբ հինգ վեց շաբաթ առաջ աս ընկերութեան քսանը-հինգի չափ հիմնադիրքը մեզի յանձնեցին հիմնական կանոնները շինել, ամիսուն ալ խելքը կը հասնէր որ նոր բան չի կար մեզի հնարելու, այլ տեղեկանալու և ժողովելու:

«Արեւմուտք՝ ուսկից արեւուն լուսէն զատ ամին լոյս կը ծագի յԱրեւելս, երկրագործութեան և արուեստից համար զանազան բարեգործ ընկերութիւններ հաստատած է, որոնց հետեիլ հաստատամտութեամբ մի միմիայն ջանքը պիտի ըլլայ: — Հաստատամտութիւնը՝ որ շատ ազգայինը կ'ուզեն զլանալ իրենց ազգին, մեզի այնպէս կ'երևայ թէ իր ձիրքերէն էն մեծըն է, վասն զի Հայը չորս հազար տարի է հաստատամտութեամբ ապրեր, իր լեզուն պահել և Ասիայի մէջ միմիայն քրիստոնեայ ազգ մնացեր է մինչև այսօր և պիտի մնայ:

«Ուրեմն այս առաքինութիւնէն զուրկ չըլլալով՝ կը մնայ մեզի հետեիլ Եւրոպիոյ այն ազգաց շաւիղներուն, որ որք և անտէր տղոց՝ երկրագործութեան ձրի դպրոցներ բանալով, աղքատութիւնը բարեկեցիկ կեանքի դարձնելու, մուրացկանութիւնը բաժնալու, սգիտութիւնը հալածելու, և ապականեալ մարդը որ քաղաքներու թանձր մթնոլորտին մէջ մարմնով և հոգով կը թաւալէր, վերանորոգելու համար աշխատեցան գեղերու մաքուր օդով:

«Այս դպրոցներուն մէջ տղաք, հոգագործին զաւկներուն պէս կը կրթուին մաքուր բայց խիստ. երկրագործ աշխատութեանց մէջ. մէկ կողմէն մարմինները կորովի և տոկուն կ'ըլլան, միւսէն՝ հոգին և միտքը կը մշակուին:

«Այս դպրոցներուն նպատակը թուլամորթ քաղաքացիներ հրահանգել չէ, այլ զօրաւոր գործաւորներ հասցնել, որ տոկան աշխատութեանց, չիփախին գործէ և որոնց միմիայն երջանկութիւնը իրենց ճակտին բրտինքէն հասած հունձքերուն վայելքն ըլլան:

«Հոն չէ թէ միայն հարկաւոր ուսմանց տեղեկութիւն կը տրուի իրենց, այլ նաև արհեստ մը, որ առօրեայ հացն ալ իրենց կ'ապահովէ: Անոր համար, մասնաւորապէս կը ջանան տղոց նորեկ զօրութիւնը անով զբաղեցնելու և միայն արտաքոյ կարգի յարմարութիւն ունեցողները արհեստից կը պարապեցնեն և արհեստներէն անոնք կը վերադասեն որ երկրագործութեան աւելի վերաբերութիւն ունին:

«Հողի մշակութիւնը մեծամեծ օգուտներ ունի, երբ տղոց մարմինը ուժով և առողջ կ'ընէ, մտքերնին կրօնական սկզբունք-

ներով ալ կը զարգարէ։—Տղաք կարգ կանոն չեն հասկնար. երկրագործութեան մէջ ամեն բան, կարգ կանոն կը գտնեն։ Տղաք թեթևարարոյ են. երկրագործութիւնը գիրենք ուշադիր կ'ընէ։ Իրենք անհամբեր՝ ամեն բանին պտուղը շուտ վայելիլ կ'ուզեն. բնութիւնը՝ ծանր՝ համբերել կը սորվեցնէ իրենց. իրենք շուտ կը յուսան, բնութիւնը գիտէ գիրենք փորձառութեան խոնարհեցնել։

«Կրնամ երկրագործ տղան գերագոյն պատճառին վրայ երկբայիլ։ Ստեղծողը շարունակ իրեն մտքին հետ կը խօսի, իրեն երևակայութիւնը կը դրդէ, ամեն վայրկեան երկնաւոր ձեռքն է որ արգասաբեր անձրեւը կը պարգևէ կամ բազմակոտոր կարկուտը կ'արձակէ։

«Նախախնամութեան վճիռ է, որ աշխատութիւնը որ ամենահարկաւորն է մարդու՝ ըլլայ բարոյականի դաս մը իրեն և հանգիստ ու կանոնաւոր կեանքի մը ու երջանկութեան աղբիւր։

«Ահա աս տեսակ դպրոցի նկարագիր մը, մեր ամենուս մտքին մէջ յեղեղելով, բարեգործական անունէն աւելի երկրագործական անունը նախադասելի կ'երևար և ամենորոշ. բայց մենք բարեգործական անունը տալով ընկերութեան՝ ուզեցինք «Ա. Շահու դիտաւորութիւնը հետաքննել.

«Բ. Արուեստները երկրագործութեան՝ ընկերութենէն դուրս չ'ենտեղ։»

Այս ընկերութիւնն ալ, իր «երկրագործական» ծրագրին տակ ունէր ազգային-քաղաքական ներքին նպատակ մը. զարգացնելով երկրագործութիւնը Հայոց մէջ, Հայաստանի գիւղերուն բարօրութիւնն աճեցնելով, գիւղացիները աւելի ամուր կապելով կապելով իրենց հողին, անոնց մէջ խրախուսելով աշխատութեան ոգին, այդ ընկերութեան հիմնադիրները կը ձգտէին զօրացնել հայ տարրը իր հողին վրայ, ու հայ գիւղացին զօրացնելով հայ ազգութեան հիմունքն ամրացնել. Պէշիկթաշլեան այդ ընկերութեան ալ նախաձեռնարկներուն մէջ է գլխունած, գործակցած է անոր՝ իր ուժերուն չափովը, անոր գործադիր ժողովին ատենապետ եղած է բաւական ատեն. իր թատերգութիւններէն մէկ քանին շատ անգամներ ներկայացնել տուած է Բերայի «Արևելեան թատրոն»-ին մէջ ի նպատակ այդ ընկերութեան։ Չեմ գիտեր թէ որոշապէս ի՞նչ դեր կատարած է Պէշիկթաշլեան այդ ընկերութեան մէջ. բայց հաւանական է որ հոտ ալ, ինչպէս ամեն գործի մէջ, ոգևորողի, գործունէութեան ոգին հրահրողի, աւելորդ վէճերը մարողի, ազգին օգտակար ըլլալու ձգտումին մէջ բոլոր անձնական կամ հատուա-

ծական ճղճիմ անհամաձայնութիւններն հալեցնողի իր անզուգական ձիրքը բերած է իբրև աջակցութեանց ամենէն անգինը։ Բարեգործական Ընկերութիւնն ալ երկայն չէ տևած. Հասունեան հալածանքը զայն ալ քիչ ատենէն բար ու քանդ է ըրած։

Արշակ Զօպանեան

(Ղերբը յաջորդ համարում)

Ո Ւ Ր Մ Ի Ա Յ Ի Յ—Խ Ո Յ

Ճանապարհը դէպի Պոյ նորից շարունակում է Սալմաստի դաշտով ընթանալ, որովհետև Դիլմանը գաւառի կենտրոնումն է։ Այս դաշտը լաւ ոռոգուելու յարմարութիւններ ունի, այդ պատճառով էլ ամեն քայլափոխի կարելի է հանդիպել մեծամեծ առուների, որոնցից կառքը խիստ դժուարութեամբ է անցնում. գերաններով շինուած կամուրջը անվտանգի է. իսկ առուն՝ մինչև ձիերի ծունկը՝ տիղմ է։ Շատ թեթև ծախքով կարելի է Ուրմիից դէպի Պոյ եղած բաւական բանուկ ճանապարհը կանոնաւորել։ Միակ դժուարութիւնը Սոմայի լեւրան և Պոյի գեադիւկներն են, որոնցից պէտք է բարձրանալ ոլորապտոյտ ելքով։ Պարսկաստանում ինչպէս ամեն բան, նոյնպէս և ճանապարհները իրանց նախնական վիճակումն են։

Սալմաստի ճանապարհները այդ օրը բռնուած էին պարսիկ սարբազներով։ Դէպի Պոյ տանող ճանապարհին, մօտիկ գիւղերը քրդերի կողմից յարձակման էին ենթարկուել։ Թուրք գիւղերի տաւարները յափշտակել էին, միայն Սարամէրիկ հայաբնակ գիւղը կարճ պաշտպանութեամբ փախցրել էր քուրդ ասպատակների խումբը։

Մուղանշուղ գիւղում հանգստանալու ժամանակ, լուր բերին քրդերի նոր-նոր յափշտակութիւնների մասին։ Պարսկերէն թուրքերը վախից դողում էին։ Գովում էին հայերին, որ կարողացել են ամեն դէպքում էլ աւագակներին դատարի ետ դարձնել։ Սինլըոր սարբազները աւելի շուտ էին փախչում քան բնակիչները։ Գիւղից նոր դուրս էինք եկել ճանապարհը